

Марко П. АТЛАГИЋ*

Филозофски факултет у Косовској Митровици

Александар Л. МАРТИНОВИЋ**

Правни факултет Нови Сад

ПОЈАВА И РАЗВОЈ НОТАРИЈАТА ДУЖ ИСТОЧНЕ ОБАЛЕ ЈАДРАНА И ЊЕГОВОГ ЗАЛЕЂА ОД X ДО XV ВЕКА

Апстракт: Рад се бави појавом и развојем нотаријата дуж источне обале Јадрана и његовог залеђа. Акцент је стављен на нотарску службу у средњовековним земљама источне обале Јадрана и његовог залеђа. Приказане су све специфичности ове веома важне средњовековне институције у појединим земљама, као и околности које су довеле до тих специфичности. Настоји се доказати да је нотаријат одиграо изванредну улогу у средњем веку на заданом простору. Он је оставио позитиван правни траг у средњовековној општој и српској правној историји дуж јадранске обале и њеног залеђа.

Кључне речи: нотаријат, јадранско залеђе, јадранска обала, Србија (Рашка), Далмација, Истра, Дубровник, Босна, Славонија.

Ми до данас у Хрватској, БиХ и Србији немамо систематски истражену и научно обрађену појаву и развој нотаријата у средњем веку. Појава и развој нотаријата у средњем веку дуж источнојадранске обале и њезина залеђа је интересантна, не само са палеографско – дипломатичког, него и са управно правног и историјског аспекта. Када су у питању дела монографског карактера о средњовековном нотаријату, можемо навести само једно дело у Хрватској и то оно које је написао Milan Šufflay на немачком језику, издано у Бечу 1904. године¹. Требало је проћи

* Редовни професор, atlagicmarko@gmail.com

** Доцент, a.martinovic@pf.uns.ac.rs

1 Milan Šufflay, Die Dalmatinische Privaturkunde (1904). Био је хрватски историчар, правашки политичар, књижевник и преводилац. Један је од утемељивача албанонологије. Завршио је класичну гимназију, а после тога студирао је на загребачком свеучилишту. Постао је доктор философије. Говорио је француски, енглески, немачки, албански, талијански и хебрејски језик. Студирао је на Институту за аустријску историју у Бечу. Проучавао је хрватску и албанску средњовековну прошлост. Неко време радио је као кустос у Народној музеју у Будимпешти. Бан Levin Rauch именован га је за изванредног свеучилишног професора на катедри за Помоћне историјске науке у Загребу. Постао је 1912. године редовни професор тог универзитета. Осуђен је на три године затвора за велеиздају. На њега је извршен атентат 1931. године. Написао је велики број научних књига и радова научног карактера. Посебан допринос дао је утемељењу Помоћних историјских наука у Хрватској.

тачно 97. година да се Шуфлајева књига појави на хрватско - српском језику под насловом *Dalmatinsko hrvatsko srednjovjekovna listina – povijest hrvatskog notarijata od 11. do 15. vijeka*.

Међутим, ипак је одређени број историчара, у својим научним радовима и монографијама о помоћно историјским наукама, посветио одређену пажњу средњовековном нотаријату на овом простору. Ту, пре свега, мислимо на проф. др Стјепана Антољака и његов универзитетски уџбеник *Помоћне историјске науке* (1972: 52–83), Јокова Стипишића и његову књигу *Помоћне историјске науке у теорији и пракси* (1985: 161–163), проф. др Марка Атлагића и проф. др Божидара Шекуларца и њихов универзитетски уџбеник *Помоћне историјске науке*, Приштина, 1996, (стр. 192. – 200.), проф. др Бранислава Милутиновића и његову монографију *Помоћне историјске науке* (2000: 146–148), проф. др Ивана Балту и проф. др Азема Кожара и њихов уџбеник *Помоћне историјске науке* (2003: 123–142), као и монографију *Помоћне историјске науке у теорији и пракси* проф. др Марка Атлагића (2007: 2651–264). Исто тако су поједини историчари у својим научним радовима посветили одређену пажњу нотарској служби, као што су: Нада Клаић, Михо Барада, Грга Новак, Грегор Чремошник, Јаков Стипишић, Бранка Грбовић, Ладић Зоран, Лонза Нела, Фрањо Шањек, и многи други.

Нотаријат има своја упоришта још у старом веку, у првом реду у старом Риму, где су нотари деловали у царској канцеларији и **tabelliones**, који су као приватни професионални писари (**scribae**) редигирали акте о разним уговорима и то под надзором државне власти.² Пословима нотара у почетку бавили су се колегији државних свештеника, који су сваке године између себе бирали једног свештеника који ће давати савете грађанима у погледу састављања опорука. То је условило појаву табелиона – претеча данашњих нотара. У римском праву за нотара - јавног писара који је поседовао одређено правно знање употребљавало се термин **tabellio**, који потиче од латинске речи **tabula** што значо даска³. Римљани су у свом административном систему усвајали аутентични документ приватних уговора, а постојали су посебни уреди за редигирање аката (**ius acta conficiendi** или **ius gestorum**). Странке су морале саме потписивати акт, а онда би службеник канцеларије дао да се његов текст упише у регистарску књигу (**volumina** или **codices**). Правни систем после пада Западног римског царства 476. године доживљава значајне промене. Институција нотаријата или табелионата готово је онемогућена. Од 476. године па до половине 13. века институција нотаријата прошла је кроз неколико фаза развоја.

Римски табелиони су **personae publicae**. Они су имали право редиговати правне акте. Имали су своје правне формуле. Најважнија је она на крају правног акта, а налазила се изнад потписа сведока а назива се **complevi et absolvi** (компелацијска формула). Та формула била је до римске карте која ће остати њен саставни део све док карту није заменио **instrumentum**. Римска карта била је у употреби у италијанским градовима, посебно у Падови, Риму, Напуљу и Равени. У Венецији је

2 Jakov Stipišić, *Pomoćne istorijske nauke u teoriji praksi*, Školska knjiga, Zagreb, 1985: 161.

3 E. Mayer, *Legitimation and Law in the Roman World, Tabulae in Roman Belief and Practice*, Cambridge University Press, UK 2004: 22.

та формула гласила **complevi et roboravi**, а у Истри носила назив **complavi et dedi** и **complevi et firmavi**. Главна особина римске карте била је та што је она у себи садржавала извансудске правне послове. Карта се издавала у свечаним приликама и имала је свечани карактер, а посебно се примењивала у градовима између градова и појединих држава. Веома важна унутрашња ознака карте јесте да она садржи у себи извансудске правне послове. Поред карте постојала је и римска notiција⁴. Она говори о предмету судске нарави.⁵ Notiције није садржавала извансудске правне послове, а била је само акт о већ обађеном судском послу. Notiција говори о предмету судске нарави, а формула јој најчешће почиње неуправним обликом: **qualiter, quomondo**.

Поред табелиона било је у старом Риму и обичних писара, али они нису били **personae publicae**, него су своју службу обављали код виших управника и управних институција. Њима припада наслов **notaries**.⁶ Наслов је првобитно припадао приватним нотарима, а јавним је припадао наслов **tabellio**.

После пропасти Римског царства 476. године Италија се поделила на два правна подручја: византијско и лангобардско. Подручја под византијском влашћу наставила су са својим ранијим правним животом и ту је табелионат преживео све друштвено политичке институције.

У старој Грчкој постојали су јавни службеници који су познати под именом **singraphos** и **apographos** који су састављали уговоре за потребе грађана. Они су у старој Грчкој претече данашњих нотара. У прероманско доба постојали су многи јавни службеници са овлашћењима за потврђивање аката државе са службеним печатом. (Ови службеници се сматрају претечама данашњих нотара.) Они су постајали службеници - писари који су састављали документе у приватне сврхе, али није постојала професија која би обједињавала овлашћења аутентификације приватних исправа, правног саветовања или издавања копија и преписа исправа.

Нотаријат добија свој нови замањ за време Карла Великог (742 – 814). Управо су тада нотари постали обавезни службеници у црквеној и државној управи. Тако су за време цара Лотара (795 – 855) биле посебне нотарске школе. Нотар је имао обавезу на заклетву да неће фалсификовати акте.

Пре доласка Славена на сплитско подручје постоји само једна белешка о савонитанском нотаријату из 593. године⁷. Развој сплитског нотаријата можемо пратити од 11. века. Постоје три фазе развоја сплитског нотаријата, и то: доба примитивних скриптора, доба заклетих општинских нотара и доба нотара са насловом **impriali auctoritate**. За писање исправа била је потребна наобразба коју је тада поседовао само црквени клер. Зато су духовне особине биле потребне за ту службу. Значајну улогу у формирању нотаријата у Сплиту и околини одиграла је

4 Н. Brunner, *Zur Rechtsgeschichte der romischen und germanischen Urkunde*, Berlin, 1880: 66.

5 Н. Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre fur Deutschland und Italien*, 2, Leipzig, 1889: 437.

6 Појам нотар изводи се од латинске речи *notarius* што значи писар. Реч је први у употребу увео Цицеронов секретар и роб Марко Тулије Тиро. Живео је у првом веку п.н.е, а изумео је стенографију, односно Тиронове белешке (ноте).

7 Ради се о наредби папе Гргура I субђакону Антонину да у проводи смрти бискупа Наталиса, Стјепан *primicerius notarium* начини инвентар црквеног прибора.

Сплитска надбискупија. Она је представљала културни и административни центар сплитског краја. Зато се тридесетих година 13. века у сплитској комуни осећала јака делатна улога цркве и нотара који су били из црквених редова. Нотари су обављали послове за црквене и световне потребе. Најранија исправа на сплитском подручју је тестаментална даровница надбискупа Павла, која је датирана са 1030. годином, а сачувана у талијанском преводу⁸. Написао ју је **Stephanus Diaconus**. Надаље, имамо **Breve recordationis** Niceforija, сплитског приора из 1040. Године, **Dabrus scriptor**. Ту је и даровница Чрнова (Zirno) из 1060. године коју је написао писар који се потписује **Ego Theodorus presbiter scripsi et testis adfui**. Био је вешт и бразован писар, пошто се потписује **concillarius sancti Domini** и **cancellarius regis**. Он је био приватни писар и потписивао се **Theodorus Presbiter**. Он се још потписивао као **cancellarius sancti Domini** и **cancellarius regis i presbiter et capelanus**. Са писаром **Duimusom** 1134. године завршава се дуги период примитивних писара. Међутим, 1176. године у Сплиту се јављају први **notarii comunis**. Управо је тада институција нотаријата добила своју службену форму. Први нотар који је поред имена имао и почасну титулу **magister** и **comunis notaries** био је **Gualterius**. Пошто је био образован добио је угледни каноник каптола и папин легат (**legatus a Roma curia**)⁹. Gvalterije као нотар је своје исправе називао је **chartula** и **breve**. Најстарију његову исправу имамо у **Супетарском картулару**¹⁰. У исто време налазимо два нотара, вероватно због увећања обима послова. Промене се дешавају тридесетих година 13. века када јачају комунална друштва и статутарно право, а комуналне власти покушавају преузимати коминалну и нотарску службу. Значајну улогу у томе одиграо је Тома Архиђакон.

Службени наслов свих сплитских нотара - **notarius imperiali auctoritate**, употребљавао се од времена **Gargana** 1239. године када је он у Сплиту инсталиран за ректора. Гарганов нотар звао се **Petrus de Transmundo de Ancona**. Од тада су по свим далматинским градовима владали талијански ректори. Чак се сплитским статутом одређивало да ректор не смије бити из Далмације. У Сплиту имамо службу **examinatora** од 10. 4. 1247. године. Тиме је **instrument** у Сплиту добио свој специфичан облик који се није мењао. Тако је било и у осталим далматинским градовима. Почетком 14. века осетила се потреба за нотарима који су имали високу правну образбу. Последњи домаћи нотар био је каноник **Lucas**, а први страни **Franciscus Anconitanis iuratus notaries imperiali auctoritate**. Сви су они долазили из провинције Марке или Ломбардије. Талијански нотари преплавили су читаву Далмацију, а домаћи им нису могли конкурисати због неадекватне стручне спреме. Овај трећи период развоја нотарства карактерише и то да службу нотара не врше више духовна лица него световњаци. Негде се то приписује статутима, а негде пракси.

8 Franjo Rački, *Documenta - excerpta et scriptoribus*, Zagreb, 1877: 24.

9 Tadija Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, II, Zagreb, 1904: 318.

10 Viktor Novak, *Supetarski kartular*, Zagreb, 1952: 161–163; Супетарски картулар или Картулар Светог Петра у Селу је копијална књига у облику хронике с почетка 12. века. Писан је каролиншком минускулом осим задњег листа који је писан беневентаном. Чува се и ризници сплитске катедрале. Сачуван је у оригиналу. Картулар је хроника беневентанског самостана који је у Пољцима основао 1009. године Петар Црни.

Јединствени правни прописи придонели су процвату трговине и трговачким везама током 13. века када правни акти царских нотара добијају универзалну правну снагу, коју сакционише духовна и царска власт.

У Истри је био значајан утицај талијанског нотаријата, како равенско - византијског, тако и лангобардског и венецијанског. У 13. веку у истарским исправама налазимо знакове сведока (**signa manum**), што потврђује лангобардски утицај, али је честа формула **scripsi complevi et coroboravi** знак млетачког утицаја на нотарску праксу. У 12. и 13. веку у Истри се смањује број нотара свештеника, Копар постаје центар професионалних писара. Као последица развоја трговине и обрта у 13. веку јављају се и нотарске школе и пракса запошљавања страних нотара у истарским градовима. Тада се јавља пракса одлагања нотарских књига у посебне просторије. Градски канцелари били су управитељи градских службених списа. У 13. веку у Истри се појављује и установа **vice domina**. Он је имао задатак да контролише све службене градске документе. **Vice domini** су водили посебне регистре у појединим истарским градовима, као на пример у Трсту, Мљету, Копру, Изоли, Пирану и Пули. У регистар су похрањивали одређене нотарске **имбревијатуре**, а својим потписом су гаратовали јавну веру нотарским исправама. **Vice domini** у Истри били су поријеклом из црквене организације. Они су били представници Аквилејског патријарха, који су оверавали грађанскоправне и казненоправне документе, али и надгледали градске финансије. Улога **vice domina**, као оверитеља правних докумената појављује се у изворима од друге половине 13. века, а траје након млетачке власти на истарском полутоку.

Први пут у историјским изворима нотар се јавља 932. године у Истри у Копру, а од 991. године имамо нотара о Поречу¹¹. Исправе које је издавао нотар имале су јавну веру (**fides publicam**). На подручју данашње Хрватске позната су у средњем веку три института јавне вере: институт пристава, институт јавног нотара и аутентични печати који су имали само неки хрватски каптоли и самостани као „*loca credibilia*” или веродостојна места¹². Они су важили као доказно јавно средство у судским споровима. Од печата истарских бискупа сачувана су само три примерка и то печат поречког бискупа Fulcherija, који се чува у Секретеријату бискупије у Поречу, а друга два печата су поречког бискупа Gilberta Zorzija и новиградског бискупа Ивана из Трста у библиотеци самостана Светог Фрање у Задру.¹³ Нотари су се службено називали **notarii publici**.

У Дубровнику постоји континуитет нотарске службе од 11. века до 1941. године када је ова служба укинута. Дубровник је имао своју државну канцеларију врло рано са правницима и нотарима који су били школовани у Италији. Дубровчани су, поред што су основали канцеларију у свом граду, основали и нотарске канцеларије од Албаније до Угарске, где су ишли врло често на трговачка путовања. У основним нотарским канцеларијама Дубровчани су постављали старешине канцеларије

11 Dr Azem Kožar, Dr Ivan Balta, *Pomoćne istorijske nauke*, Tuzla, Arhiv Tuzlanskog kantona, 2003: 124.

12 Ante Gulin, Javna djelatnost notarske kancelarije i kaptola u Senju tijekom srednjeg vijeka, *Senjski zbornik*, бр. 13, 1983: 29–43.

13 Ante Gulin, srednjovijekovni pečati istarskih biskupa, *Vjesnik Historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu*, Sv. XXXIX, Pazin - Rijeka, 1987: 215–226.

који су се називали **дијак, логотет, канжилај или граматик**.¹⁴ У тим канцеларијама издавале су се исправе латиницом и ћирилицом¹⁵. Дубровачка влада је крајем 1278. године примила у своју службу првог странца - професионалног нотара, ученог талијанског магистра **Tomazina de Sauere** из града Reggia у Лимбардији. Он је био истински оснивач Историјског архива у Дубровнику, пошто је био творац првих архивских књига, нотарских концепата, које су уједно прве и најстарије књиге дубровачког архива¹⁶.

У Далмацији можемо пратити развој нотаријата још од 10. века. Тако у Задру имамо прву приватноправну исправу из 918. Године.¹⁷ Први писари у Задру и другим далматинским градовима били су свештеници. Ипак до промене долази у 11. веку када се у Задру први пут особи, уз ознаке свог духовног положаја, додаје ознака нотара. Наиме, ради се о исправи из 1033. године. Њезин састављач био је ђакон Мијо који се још назива нотар.¹⁸ У Задру се спомиње нотар Продан из 12. века, те нотар Иван подђакон задарске катедралне цркве, који је службу нотара обављао у времену од 1164. до 1172. Године.¹⁹

Далматински градови доживљавају свој процват на размеђу између раног и касног средњег века односно до 12. века. Основна карактеристика далматинских градова у то време јесте њихово ширење на околину.²⁰ Све више јача обртничка и трговачка делатност која је тражила унапређење комуналне делатности.²¹ Пракса бележења приватноправних уговора посебно се интензивира у 13. веку. Тада већина становника комуне дају састављати исправе о скопљеним пословима.²² Ширење градског простора је последица досељавања великог броја људи што ће додатно сложити комунална друштва и њихов етнички састав. Већ од половине 13. века јављају се различити купопродајни уговори (најмодавни, трговачки, уговори о миразу, уговори о лечењу, о ослобађању робова, опорике, бревнијари, кодицил и инвентари деоба и други). Зато је служба јавног нотара директно повезана са развојем урбаних комуналних друштава²³.

14 Azem Kožar, Ivan Balta, *Pomoćne istorijske nauke*, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2003: 125.

15 Дубровачке исправе имале су за разлику од других исправа у санкцији и заклетву (анатему), а на исправама се скоро никада нису потписивали и нису наводили сведоци. Датирање је било на почетку исправе а од 14. века навођено је да су исправе писане у већници или палати града Дубровника.

16 Gregor Čremošnik, *Spisi dubrovačke kancelarije*, knjiga 1, Zagreb, 1951: 6.

17 Branka Grbovac, Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe, između dvije obale, *Acta Histriae*, br. 16, 2008: 506; J. Stipišić, M. Šamšalović, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 15, JAZU, Zagreb, 1967: 25–28.

18 J. Stipišić, M. Šamšalović, Исто: 67.

19 Tadija Smičoklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 2, JAZU, Zagreb, 1904: 99.

20 Tomislav Raukar, *Cives habitatores u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima, Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split, 2007: 48 – 49.

21 Davor Krištić, *Razvoj notarijata u kontekstu društveno gospodarskog života istočnojadranskih komuna*, Zagreb, 2016: 4 – 13.

22 Branka Grbavac, Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između stvarnosti I fikcije, *Acta Histriae*, br. 19, 2011: 393- 394.

23 Branka Grbavac, Srednjovjekovni notarski formulari i njihovi sastavljači, *Javni bilježnik*, бр. 34, 2011: 32 - 38.

Нотаријати су у Далмацији издавали **instrumentum** на молбу тзв. **Rogatia** (акт се зове **rogation**, а нотар **rogatus**). Нотар је састављао по молби странке **concept (sheda)**, којег је уносио у своју нотарску књигу (**liber imbreviaturarum** или **abreviaturarum**). После рогације, а најмање за три дана, нотар је морао издати исправу, на темељу састава (записа) којег је претходно унео у нотарску књигу. Сам посао састављања и издавања инструмента назива се **in publicam formam redigare**. Издату исправу нотар је оверавао својим нотарским знаком (**signum notarii** или **monogram**), којег је испод текста нотар исписивао руком. Завршена исправа стиче јавну веру и постаје **fidem publicam**.

У далматинским градовима од 13. века поред нотара, исправу је морао потписати и постављени градски старешина, који се на северу Далмације звао **examinatores**, а у јужној Далмацији **auditors**. Службу егзаминатора налазимо у Венецији почетком 13. века. Тамо се он назива **iudices** или **iudices examinatores**.²⁴ Егзаминатор се бирао из редова патриција сваких шест месеци. У Котору се називао **auditor** па према тим називима налазимо **examinare**, **auscultare** што би значило испитати да ли је уговор странака у складу са прописима статута града. Без потписа егзаминатора исправа не би имала правни учинак.²⁵ Ако би нотар исписао лажну исправу био би новчано кажњен или уклоњен са посла. Ако није могао платити казну одсецана му је десна рука и вршено његово трајно протеривање из града. Међу нотарима било је веома образованих људи. Тако је нотарску службу у Сплиту обављао чувени писац Солинске и Сплитске хронике Тома Архиђакон коју спомиње 1226. године. У Дубровнику службу нотара обављао је чувени хуманистички писац **Johanes Conversino de Ravenna** (1343 – 1408), затим **Philippus de Diversis de Quartigianis** из Lucche, који је написао Хисторију Дубровика. Нотарске књиге представљају велико богатство извора за проучавање средњовековне историје, јер се у нотарским инструменти-ма види богата разноврсност различитих пословних делатности грађана. Најстарији нотари појединих градских канцеларија могу се слободно сматрати оснивачима архива у Котору, Дубровнику, Сплиту, Трогиру, Задру, Ријеци и многим другим градовима на јадранској обали.

Уговори су се најчешће склапали на јавним трговима, приватним кућама, али и црквама и манастирима. У 13. веку у Задру уз домаће нотаре имамо и странце. Први нотар странац био је Рајнерије (13. век), а уједно је био први световни нотар. Тада се у Задру спомиње велики број свештеника који су обављали функцију комуналног нотара, као што су **Benvenuti Bonacena, Petar, Vilim Pauper, Marko, Antun, Prodan, Katon, Raubado** и други. Први пут се на прослави задарске комуне 1271. године јавља нотар професионалац, а обављао је службу по папиној овласти (**sacrii palatii notaries**). Скоро у исто време имамо први пут домаћег нотара који је вршио службу по службеној царској овласти, а ради се о нотару **Ivanu Qualisu**.

У 14. веку јавља се потреба за нотарима који имају високо правно образовање. Тада је у Задру и осталим далматинским градовима дошло до надирања

24 A. Pertile, *Storia del diritto italiano*, IV, Torino, 1893: 245.

25 L. Margetić, *Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije, Starine JAZU*, бр. 55, Zagreb, 1971: 191.

нотара странаца.²⁶ Већина тих нотара при доласку носила је титулу **Imperiali auctoritate notaries** (нотар царског овлашћења), а то је значило да су били већ високо образовани и да су имало папир за обављање нотарског посла. Период прве половине 14. века је најплоднији период задарске институције нотара. Исто тако већи број нотара - пре доласка у Задар вршили су делатност нотара у неким далматинским градовима, што говори о мобилности нотарске службе. Највећи број талијанских нотара био је из данашњих покрајина Венета, Марки, Емилије и Ломбардије. Пресудну улогу у формирању сплитског нотаријата имала је црква, а задарски нотаријат развијао се под окриљем световних градских институција. У 14. веку нотаријат се секуларизирао и био је у рукама странаца који су претежно долазили из суседних италијанских крајева. То је значило да су били већ високо образовани и да су имали папир за обављање нотарског посла. У другој половини 14. века у Задру је деловао нотар **Petrusa dictus Perecanus**.²⁷ Поред Перецана шездесетих година 14. века у Задру је деловало још осам нотара, што говори да је Задар доживео велики друштвени развој после Задарског мира 1358. године, када се ослободио на неко време млетачке власти а признао власт хрватско угарског владара Лудовика Анжувинца.²⁸

Развој нотаријата на простору Далмације развија се упоредо са развојем комуналних друштава. У том погледу разликујемо три раздобља: доба првих нотара (скриптора), доба нотара свештеника и доба професионалних нотара²⁹. Саму потребу записивања првих радњи до 12. века вршили су свештеници и писари обртници. Своје школовање завршили су у Италији у Болоњи и Павији, где су стицали своја знања о нотаријату. Управо талијански пример био је основа формирања јавног нотаријата и на далматинској обали³⁰. За развој и унапређивање нотарске службе битан је услов образовање, јер је нотар поред писања морао добро познавати и законе. На тај начин дошло је до професионализације нотарске службе. У Далмацији већ у другој половини 12. века јављају се професионални нотари. Тако се 1176. године у граду Сплиту јавља професионални нотар (**notarii comunis**), који је од стране градске власти био задужен за састављање правних исправа. У Сплиту први нотар лаик јавља се тридесетих година 13. века под именом **Petrus Transmundi** из Анконе. Он је уједно и први сплитски професионални нотар, а службу је обављао по царској овласти.³¹ У Задру саветодавног нотара налазимо још

26 Branka Grbavac, *Iz prošlosti javnog notarijata – od notarskog bastardela do izdane isprave*, *Javni bilježnik*, бр. 36, 2012: 61 - 62.

27 Petrus dictus Perecanus је пореклом из Падове. Поред функције јавног нотара обављао је и функцију куријалног нотара у Великом судбеном двору задарске комуне (*Curia maior civilium*). Био је и каптолски писар од 1380 до 1389. Поред тога обављао је и дужност подкнежева викара на Цресу а уједно и функцију прокуратора и синдика комуне Цреса, Лубеница и Белога. Често се појављивао у улози сведока.

28 Grabovac, *Svjedočanstvo*, 2011: 70.

29 Branka Grbavac, *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12 do 14 stoljeća*, *Doktorska disertacija*, Sveučilište u Zagrebu – Filozofski fakultet, 2010: 11.

30 Milan Šufflay, *Dalmatinsko hrvatska srenjovjekovna listina: povijest hrvatskog notarijata od XI do XV stoljeća*, Zagreb, 2000: 30 - 31.

31 Jakov Stipišić, *Razvoj splitske notarske kancelarije*, *Zbornik Historijskog instituta JAZU*, br.1, Zagreb, 1954:11 – 123.

раније, а то је био Рајнерије који је у служби био до 1233. Године.³² Тада долази до прилива страних италијанских нотара и до секуларизације нотарске службе – нотарску службу преузимају лаици. Управо тада долази до снажнијег прилива нотара из Италије у Далмацију заједно са другим потребним стручњацима као што су лечници, учитељу и други службеници. Италијански нотари били су углавном носиоци институционалног нотаријата на источнојадранској обали. Они су своја знања стечена на свеучилиштима у Болоњи и Падови применили и на друштвено економски развој далматинских градова. У Италији су већ у 13. веку постојале нотарске школе, посебно у Болоњи које су биле у оквиру универзитета. Оне су имале посебну катедру за нотарско право. У тим школама образовали су се будући нотари далматинских канцеларија за вршење нотарски послова. Нотарима је био потребан привилегиј јавне власти којег су издавали папе и немачки цареви. Тако смо имали нотаре апостолске столице **apostolicae sedis notarii; notarius auctoritate sacri Lateransis palatii; notaris sacri palatii** и нотаре по царском овлашћењу – **notarius imperiali auctoritate**.

У Славонији састављање исправа почело је у 12. веку. Исправе су углавном писане на пергамени по узору на угарску дворску канцеларију. У Славонији од 13. века постојале су и посебне установе тзв. **loca credibilia** (веродостојна места), углавном у манастирима и каптолима (**conventus**) у којима су издаване исправе, где нотаријату једва да има трага.³³ Каптоли далматинских градова имали су та овлашћења, али су се њима ретко служили. Загребачки каптол имао је ту функцију већ 1229. године. Католску исправу пише анонимни писар, а издаје је каноник - лектор који је у исправама био анониман. Јавну веру каптолској исправу даје печат.³⁴ Печат чува каноник кустос у посебној шкрињи затвореној под печатом седморице каноника. Каптолске исправе су углавном биле поуздане, а поузданост им је чувала строга казна за онога који би злоупотребио печат и фалсификовао исправу. Таквим би се на оба образа утиснуо ужарени печат. Каптолске исправе су врло ретко издаване странкама. Чувале су се у каптолу односно **in sacristia** или **in conservatorio**.

Што се тиче Далмације, у њој су одређену делатност *loca credibilia* показали каптоли: задарски, нински, скрадински, трогирски, кнински, сплитски, као и манастир Ивановоца у Врани. Далматински каптоли углавном су писање исправа поведравали градском нотару, а онда би је каптол оверио својим печатом³⁵.

Делатност каптола у северној Хрватској, односно Славонији била је велика. Загребачки каптол деловао је као *loca credibilia* све до 1855. године, када је и ту уведен јавни нотаријат. Понекад, односно ако је било потребно, каптол је издавао странкама аутентичне преписе и оснажио их својим печатом.³⁶ У Славонији била

32 Branka Grbavac, Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije – studije, službe, seobe između dvije obale Jadrana, *Acta Histiae*, бр. 16, 2008: 508.

33 Jakov Stipišić, *Pomoćne istorijske nauke u teoriji i praksi*, Školska knjiga, Zagreb, 1985: 163.

34 Azem Kožar, Ivan Balta, *Pomoćne istorijske nauke*, Arhiv Tuzlanskog arhiva, Tuzla, 2003: 125.

35 Ante Gulin, *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli – loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, kvarnerskih otoka i Istre*, Zagreb, HAZU, 2008.

36 Каптолске листине истицале су се својом једноставношћу и језгровитомшћу. Институција им је једноставна и спојена са формулом поздрава.

су позната **loca credibilia** у овим местима: Загребу, Чазми и близу Пожеге, те у манастиру Топуском и Пожеги. Разлика између Славоније и Јужне Хрватске, не састоји се само у времену када се почињу јављати листине, него и у облику исправе, њеним унутрашњим и вањским карактеристикама као и у дипломатичко правним обичајима.

Како је Славонија још пре 1120. године била у вези са суседном Угарском, а од те године у још тешњим везама него јужна Хрватска, то се посебно испољавало у исправама. Оне већ следе узорке исправа које су настале на двору Арпадовића, односно црквених институција. У 13. веку у Угарској и Славонији исправе добијају све већу вредност. Тако расте потреба издавања и примања исправа. У Угарској поједине црквене установе почињу издавати све више исправе већ од прве деценије 13. века, а у Славонији први почеци домаћих исправа датирају из 1215. године. Издавао их је загребачки бискуп, а за њим следе банови, подбанови, жупани, поједини великаши, каптоли и градови³⁷. Каптоли у Далмацији добијали су за свој рад одобрење од владара, док су они у Славонији почели радити као **loca credibilia** путем обичаја, а не на основу неке правне норме или евентуално закона.

Хрватска **loca credibilia** тј. каптоли и неки манастири били су веома важна установа јавне вере чији су свештеници, на темељу обичајног права или краљевског декрета, обављали током неколико векова (од 13. до 16. односно 19. века) све врсте јавних послова, писања, преписивања и издавања јавних исправа и других уговора на захтев владара, банова, племића и странака³⁸.

Када је у питању нотарнијат которског подручја, оно је у римско доба припадало провинцији Далмацији.³⁹ Ту је постојао римски град Акрувиј или Аскривиј. Тај град спомињу антички писци Ливије, Плиније и Птоломеј.⁴⁰ У 16. веку католички песник Иван Бона Болица повезао је тај римски град са Котором у свом спису **Descriptio Ascrivensis urbis**. Са натписа епиграфских споменика **dekuriona i duumvira** – судца. Значајно је за приметити да је римско правно наслеђе утицало на комунални систем градова у византијском раздобљу. Котор је у том раздобљу постао главно средиште Боке.

Котор спомиње и византијски цар и писац Константин VII Порфирогенет у свом делу **De Thematibus**.⁴¹ Град Котор обликовао је своје језгро у 8. веку, а то је време почетка опоравка Далмације, највероватније је град тада имао бискупију са седиштем у цркви данашње Свете Марије од Ријеке⁴². Почетком 9. века Котор доживљава велики успех. У време бискупа Ивана 809. године саграђена је црква Свете Марије

37 Dr Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Istorijski arhiv, Kraljevo, 1971: 78.

38 М. Костренчић, *Fides publica (Јавна вера) у јавној историји Срба и Хрватља до краја 15. века*, Београд, 1930: 9 и даље.

39 Dubravka Preradović, *Kroz vizantijski Kotor*, u: *Knjiga o Kotoru*, Magelan Press, Beograd, 2014: 19.

40 G. Gelicich, *Memorie sulle Boche di Cattaro*, Zadar, 1889: 15.

41 Konstantin Porfirogenet, *De Thematibus*, u: *De administrando imperio*, ur. Immanuel Bekkerus, Impresis Ed, Weberi, Bonn, 1840: 61.

42 Daniele Farlati, Jacobus Coleti, *Illyricum sacrum*, sv. 6, Venetiis, 1889: 429; Jovica Martinović, *Ranohrišćanska krstionica ispod crkve Svete Marije od Rijeke u Kotoru*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, br. 29, 1990, стр. 21; Lenka Blekova Čelebić, *Hrišćanstvo u Boki 1200. – 1500, kotorski dinstrikt*, Pobjeda, Narodni muzej Crne Gore -Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2006: 403.

и манастир. У град су стигле реликвије Светог Трипуна. До 732. године даалматинска црква, до тада подређена папи у Риму, прешла је под јурисдикцију цариградског патријарха. Од 9. века византијска власт је слабила, а то је било пресудно за развој самоуправе у даалматинским градовима препуштеним самим себи.

Као и код других даалматинских градова тако и у развоју которског нотаријата можемо идентификовати неколико фаза: прва фаза деловања у којој су припадници свештенства наступили као бележници (скриштори); друга фаза – када се нотари у Котору јављају са титулом **iuratus notarius**, при чему су је користили и неки припадници свештенства који су обављали ту функцију; трећа фаза када су нотарске послове обављале личности: *imperiali auctoritate notaries / cum auctoritate imperiali*, односно *sacri palatii notaries*, који се у Котору јављају тек средином 14. века. Ове титуле које су им додељивали цар и папа, представљали су доказ више правне образованости. Тек у трећој фази јављају се бележници са титулом абривијатора и маистра.

Прва сачувана которска исправа која садржи име бележника је донациона повеља црквици Светог Трипуна из 1124. године. У исправи се спомиње најужа градска елита: бискуп Урзације припадник которске племићке породице, приора Меку и 12. которских племића.⁴³ Они су били прваци комуналне управе изабрани међу грађанима. Први пут се спомиње градски управитељ, приор, међу истакнутим грађанима. Тај наслов у Котору јавља се први пут 1124. године, а последњи пут 1166. године када спомиње приора Базилија.⁴⁴ Најстарија у оригиналу сачувана которска исправа настала је у Котору 1166. године о посвећењу олтара катедрале цркве Светог Трипуна, коју је саставио епископ Мајо.⁴⁵

Следећа исправа значајна за проучавање которског нотаријата 12. века није датована. То је препис исправе насловљене са **breve recordationis** - кратка белешка. Исправа се односи на спор око власништва над имовином која је припадала цркви Светог Виктора.⁴⁶ После презбитера Ловренција који је нотарску функцију вршио током осме деценије 12. века, следећи нотар кому је остало име је Петар Ђакон – **ego Pterus Diaconis Botti, et communis notaries**, који је записао исправу 1182. године. Которске исправе из 12. века спомињу **mobiles, maiores** и **minors**. У статуту града стоји одредба у статутарној заклетви да ће кнез вршити правду **maioribus et minoribus**. Таква одредба стоји у заклетви дубровачког кнеза.⁴⁷ Основни историјски и правни извор за изучавање комуналних институција Котора јесте Статут, а списи которских већа до данас нису пронађени. Тачно је да нам нотарске књиге дају одређена сазнања о најстаријим институцијама власти, али само до 1326. године, пошто најстарији нотарски записи до данас нису пронађени.

43 D. Farlati, *Illyricum sacrum*, sv. 6: 433.

44 Пија Синдик, *Комунално уређење*, Научна књига, Београд, 1950: 86.

45 Исправа је датована годином, индикцијом, месецем, датумом, понтификатом папе Александра, владавином цара Манојла Комнина, намесником господина Изнација и функцијом приора Вите.

46 Исправа је највероватније настала у седмој деценији 12. века. На крају исправе записано **per manus Lavrentius presbitery et communis notari**. Ово је најстарији помен которског бележника са звањем нотара у досад познатим изворима.

47 *Statuta civitatis Cathari- Statut grada Kotora*, ur. Jelena Antović, sv.2, Državni arhiv Crne Gore, Kotor, 2009: 36.

За то раздобље једини историјски правни извор су исправе, којих на жалост има веома мало.⁴⁸ Важно је напоменути да се различито тумачи реч регимен у статутарној одредби. У појединим случајевима реч регимен се односи само на суце или само на кнеза, на кнеза и суце или на ректоре, суце и Мало веће. Исто тако у неким случајевима појам регимен односи се на општи појам градске власти.⁴⁹

Појам *comunitatis* / *commune* понекад стоји као синоним за нотарски запис регимен или већа која су доносила одлуке. У статутима назив комуна односи се само на градску управу.⁵⁰ Када се радило о предметима везаним за црквена питања, онда су уз суце и већа одлучивали и представници цркве. Статут почиње са избором тројице судца, прве и основне градске магистратуре корисне за добробит комуна и управе Котора. Имамо 1301. године **judices, consilarii et universi nobiles Cathari**.⁵¹ Бирало их је Мало веће на период од једне године. Суци су свечано полагаали заклетву. Они су сваке године бирали 12. већника, градске службенике, у договору са већницима Малог већа. До 1372. године градске службенике бирали су суци заједно са Малим већем, а касније и Већем умољених. Поједина имена судца налазимо у датацијама исправа. Нотарске исправе нису биле веродостојне без присуства и потписа најмање једног суца, а врло често они се јављају и као сведоци.⁵² До краја 14. века постојала су два суда и то већи и мањи, а суд за мање парнице је укинут. Нотар је обавезно морао бити присутан приликом рада суда.⁵³ Приликом ступања у службу суци су се обавезно закљичали на Јевањђеље да ће судити према статуту и обичајима, да неће тражити никакву накнаду и мито, нити никоме нудити и одуговлачити правду. У исправи од 15.9.1221. године прописују се услови за састављање исправа. На почетку стоји да исправа која није састављена у суду пред судијама се не може сматрати ваљаном. Писање исправе морало се обавити у присуству обе стране, сведока и једног судије. За време Емануела Комнена Котор је ушао у новоосновани дукат (*ducatus*) Далмације и Дукље. После цареве смрти 1182. године спомиње се **comes Triphon, dominator Cathari**. Он је ишао заједно са петорицом Которана у Дубровник да склапају мир. Титула **Доминатор** означавала је самосталност Котора до његовог потпадања под Немањиниће.⁵⁴ Када је Котор признао власт Рашке 1186. године у град је дошао Немањин сатник Јура да би са суцима и другим племићима договорио поједине правне поступке. Исправе су датиране владавином великог жупана Немање а у њима се спомиње и comes, али му се не наводи име. Њега је именовано жупан као што је именовано и суце.⁵⁵ Према биографу Светог Симеуна,

48 Илија Синдик, *Коминално уређење*, Научна књига, Београд, 1950: 12.

49 Види: *Kotorski statut*, стр.109; sv. 2: 192; sv. 3: 67; Илија Синдик *Комунално уређење*: 8

50 *Kotorski spomenici. Monumenta Catarensia*, sv.1, ur. Antun Mayer, JAZU, Zagreb, 1951: 87; sv. 2: 14, 89, 157, 414.

51 *Kotorski statut*: 349; sv. 2, стр: 289; sv. 3: 189.

52 *Kotorski spomenici, Monumenta Catarensia*, sv. 2, ur. Anton Mayer, Zagreb- Titograd, JAZU, CANU, 1981: 241, 286.

53 *Kotorski statut*: 4; sv. 2: 143.

54 Šime Ljubić, *Listine o одношajih između južnoga slavenstva i mletačke republike*, sv. 1, JAZU, Zagreb, 1888: 11; Илија Синдик, *Комунално уређење*: 33.

55 Илија Синдик, *Комунално уређење*: 34.

Стефану Првовенчаном, наводи се да је Немања у Котору имао свој двор.⁵⁶ Кнез долази у град „по налогу нашег господара, најодличнијег краља Рашке“.⁵⁷ У которској канцеларији послове нотара током 13. века обављали су, са једним изузетком, домаћи људи, углавном црквена лица а то ће се пренети и током 14. века. Први познати нотар с почетка 14. века био је Которани Петар Витов (**Petrus Viti**). Нотарским послом бавио се и његов **син Марко Петра Витовог (Marcus Petri Viti)**, који је био свештеник. После њега которски нотари углавном су били професионални нотари који су свој посао обављали по овлашћењу цара. У Которској комуни током 13. века није забележено истовремено деловање два или више нотара, док је у појединим далматинским комунама у то време постојало више градских нотара.

Од 1371. године, када се Котор ослободио власти цара Уроша, племићи сами бирају своје кнезове са ограниченим мандатом у власти. Кнеза бира которска комуна. Он је владао са суцима и Малим већем, председавао је већима и имао је одређене судске овласти. Кнез је имао помоћника са називом подкнез. Кнезови су најчешће били странци иако је било и домаћих људи. Тако се 1181. године спомиње будући кнез Трипун. У време самосталности 1417. године которски кнез био је задарски племић Јурај де Задулино.⁵⁸ У другој половини 14. века, још пре раздобља самосталности, место назива **comes** јавља се назив **rector**. Тај назив говори о домаћим људима у служби. Појавом млетачке власти у Котор су почели долазити кнезови изабрани у млетачком Великом већу. Велико веће је најстарије. У другој половини 14. века веће је статутарно регулисало свој рад. Од 1372. године Велико веће преузело је избор чланова Малог већа, тројицу судца и других комуналних службеника.

У Котору од почетка нотаријата па до почетка 14. века нотарске послове обављала је једна особа. Та личност у почетку се спомиње са звањем нотара или скриптора. До данас, не можемо са сигурношћу тврдити када је у которском нотаријату уведена установа **канцелара**. Тако исправом од 1.11.1323. године Которанин Трифун Бућа у име српског владара прима дубровачки документ. На крају тог документа каже се да је Петар Витов, нотар которске комуне, својим знаком потврдио и оснажио исправу (**Quod presbyter Abaninus cancellarius eiusdem communitatis abbreviavit**). Ово представља најранији помен канцелара у Котору. У суседном Дубровнику установа канцелара јавља се скоро три деценије раније него што је то посведочено у Котору.

Један од обележја которске исправе у 12. и 13. веку представља и **нотарски знак**. Потписом писара, они су исказивали пресумпцију оргиналности и представљао је потврду да нотарска исправа има јавну веру. Нотарским знаком, исправа коју је нотар саставио, везује се за њега као нотара, његову личност и преноси јавна вера коју он ужива на исправу коју је саставио. У средњовековним исправама нотарски знак присутан је још од 11. века, а у 12. веку пракса његовог кориштења била је веома распрострањена. У Которском Понтификату и другим појединачним

56 Илија Синдик, Исто: 77.

57 Kotorski statut: 23, sv. 3: 151.

58 Исто: 435, 41.

исправама сачувани су нотарски знаци одређеног броја которских нотара из 12. и 13. века. Најстарији од њих јесте которски знак у исправи из 1199. године, али име тог нотара није сачувано. Прва личност за коју се може поуздано узети нотарски знак јесте нотар Јуније презбитер. Сачуван је нотарски знак ђакона Грубина као и ђакона Михе Гиге у Понтификату и на которско дубровачком уговору из 1257. године.

Када је у питању нотаријат у Сењу онда можемо казати да су током средњег века у Сењу постојала два института јавне вере: јавна нотарска канцеларија и катедрални каптол канонске цркве Св. Марије са својим аутентичним печатима.⁵⁹ Јавна нотарска канцеларија у Сењу, баила се састављањем и издавањем исправа на захтев странака, а започела је радом 1233. године. Прву исправу са јавном вером саставио је и издао нотар Симон (**Ego Simon sacri palatii notarii**) 17.6.1233. године на молбу Ивана де Кићи (**dr Chicii**) из Задра.⁶⁰ Шимун је био нотар свете палаче у Сењу (**Simon sacri palatii notaries**). У Сењу су радили и нотари по царском овлашћењу (**notaries imperiali auctoritate**). Обе врсте нотара имали су исте обавезе и права у обављању послова. Нотари су своје концепте докумената обављали према потреби: на тргу пред општином, на тргу пред катедралном црквом Свете Марије, јавној улици или у јавној канцеларији.

У раздобљу од 13. до 14. века у Сењу су деловали ови нотари: Симон (1233); ђакон крчке цркве Прод (1248)⁶¹; Lanfranko Munaralli de Venetia (1257 – 1270); Vicencije Ауљупо (1271 – 1290); Никола де Верона (1290 – 1292); магистер и физик Петар, који се назива свеопшти сењски нотар (1292); физик Јакоб (1293 – 1295); крчки свештеник Лампридије (1306 – 1312); Nikola Korba de Ancona, презбитер и капелан крчких кнезова Дујма и Фридерика (1312 – 1319); Бевенут (1319 – 1339); Šimun de Prathoneteri Fesulane (1343 – 1350); Андрија де Ферари (1350 – 1353); Вонакирије де Фога, грађанин Крка (1358 – 1360); Mikina de Vochacurpis de Ancona (1360 – 1363.) и последњи познат нотар Никола из Крка (1360 – 1390). Поред нотарске службе у Сењу је постојала и служба егзаминатора. Та служба је прегледала све врсте нотарских исправа и била одговорна за тачност текста документа. Потпис егзаминатора налазио се стално испред потписа нотара. Први пут се у Сењу спомиње егзаминатор Бенвенут 1292. године. Поред њега функцију егзаминатора обављали су и судија Мартин, а иза њега егзаминатор Давид сењски вицекомес.⁶² Функцију егзаминатора обављали су у Сењу: сењски судији кнежеви помоћници, а од 1388. године Статут града Сења одредио је три егзаминатора од којих једног поставља кнез а друга двојица стално су били из племићких породица Радуча (**Raduchis**) и Мојсис-а. Од тог времена у општини Сењ делује канцеларија на челу са канцеларом и три егзаминатора, те градска канцеларија са јавним нотаром који

59 Ante Gulin, Javna djelatnost notarske kancelarije i kaptola u Senju tijekom srednjeg vijeka, *Senjski zbornik*, br. 13, 1988: 29.

60 T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, sv. III, Zagreb, 1905: 459.

61 Прод (**Et ego Produx Vegliensis ecclesie diaconus atque Segnie notaries**) је 14.6.1248. састављао исправу о измирењу Сењана и Дубровчана који су били посвађани због пљачке на мору. Види: T. Smičiklas, *Codes diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, IV, Zagreb, 1905: 354 – 355.

62 T. Smičoklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, X, Zagreb, 1912: 483.

су по овлаштењу општине обављали нотарске послове за свој рачун и у своје име. Исто тако, поткрај 14. века уз јавну нотарску и општинску канцеларију постојао је и катедрални каптол свештеника цркве Свете Марије као „*loca credibilia*” (веродостојна места). Такву делатност Сењски каптол је обављао преко својих свештеника тј. преко „верног каптолског човека”. Осим градске и општинске канцеларије и каптол у Сењу као и у већини приморских градова деловала је глагољска канцеларија у којој су се писале и издавале исправе на славенском језику писане глагољицом. Глагољски нотари радили су на исти начин као и нотари који су састављали и издавали исправе на латинском језику.

Што се тиче Босне, у њој су постојале нотарске канцеларије од 12. века, које су у почетку биле под утицајем дубровачке нотарске канцеларије. Ова канцеларија је до 1377. године тј. до проглашења Босне за краљевину, преко Дубровника, била под утицајем западне дипломатике (италијанске и угарске). У тој канцеларији у 14. веку било је разних чинова, али се она премештала из места у место, редовно за владарем. Писари су се у Босни називали: **дијак, писар и логотет**. У Босни су постојале канцеларије за ћирилска и латинска писма. Када је Твртко проглашен за краља, он је провео велике промене у босанској канцеларији, коју је преуредио по узору на некадашњу канцеларију српских краљева. Зато је и дао старешини своје дворске канцеларије логотет.⁶³ Латинске исправе, биле су сличне онима у Хрватској, односно Дубровнику. Босанске ћирилске исправе имале су ове елементе: инвокација, интитулација, инскрипција, заклетва, диспозиција, апрекација, писар и датацију. По овом формулару настала је прва босанска исправа, писана ћирилицом (босанчицом) – повеља (писмо) Кулина бана из 1189. године. Босански називи за исправе, односно документе су: **књига, лист, запис, писаник, записаније, слово, повеља** и др.

У Хуму (Херцеговини) постојале су посебне нотарске канцеларије, основане у 13. веку на дворовима хумских великаша. Писари хумске властеле називали су се: **архидијак, надворни, дворски дијак, логотет**. На исправе хумске властеле утицале су дубровачка, босанска и српска канцеларија. У употреби је била претежно симболичка инвокација на писмима и вербална инвокација на исправама.⁶⁴ Хумска властела имала је своје посебне писаре који су је пратили и на путовањима.

У Србији, односно Рашкој дворска нотарска канцеларија основана је у 12. веку. О њеном уређењу, смештају, положају, плати њеним чиновника зна се врло мало. Као писари исправа спомињу се **логотети и дијаци**.⁶⁵ Прва позната најстарија српска (рашка) исправа, писана ћирилицом, потиче из краја 12. века. Она је настала у канцеларији српског великог жупана Стефана Немање, а представља уговор овог владара са Сплитом. Немања овом исправом гарантује Слићанима слободну трговину по својој држави. После ње, познате су рашке исправе из почетка 13. века писане латинским и српским језиком (ћирилским словима). Од 14. века у Србији

63 Dr. Stjepan Antoljak, *Pomoćne istorijske nauke*, Kraljevo, 1971: 83.

64 Dr. Azem Kožar, Dr. Ivan Balta, *Pomoćne historijske nauke*, Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2003: 136.

65 Проф. др Марко Атлагић, *Помоћне историјске науке у теорији и пракси*, Центар за митолошке студије Србије, Београд, 2007: 84.

постоје и јавни нотари, који су се називали **номици**.⁶⁶ Они су писали уговоре и јавне листине. Тако су постојали номици у Призрену, Новом Брду, Трепчи и другде. Државне канцеларије су често путовале са својим владарима. Исправе су углавном употребљавале симболичку инвокацију на почетку текста исправе. Развитак и ширење установе номика од времена краља Милутина добило је нови потицај за време краља и цара Стефана Душана. О широј распрострањености номика сведочи глоса преводиоца Синтаме Матије Властара, где се грчка реч тавулар објашњава као номик.

Значајно је приметити да у првим рашким исправама није било аренге, али се зато у испитавама обилато користила санкција (анатема). Интересантно је да и Саси – рудари у Руднику имају своју канцеларију и свога немачког нотара, а у 15. веку у Србији се налази чак и специјални нотари за латинску кореспонденцију. Све српске исправе имају потпис, и то у правилу владара. Сведоци се у владарским исправама користе ретко, али зато се често користе у приватним исправама тзв. **милосници**, који су сведочили да је акт исправе аутентичан. Најстарији назив за акте у у Рашкој, односно Србије су: **повеленије, писаније, повеље, књига, записаније**. Поред латинског и српског јейка, српски владар издавали су исправе и на грчком језику, као: светогорске, епирске и меникејске. грчке исправе биле су обично с воштеним печатом, а имале су потпис на византијски начин – **мелонгемом**.

ЛИТЕРАТУРА

- Antović 2009: J. Antović. *Statuta civitatis Cathari – Statut grada Kotora*. sv. 2. Kotor: Državni Arhiv Crne Gore.
- Antoljak 1971: Stjepan Antoljak. *Pomoćne istorijske nauke*. Kraljevo: Istorijski arhiv.
- Атлагић, Шекуларац 1996: Марко Атлагић, Божидар Шекуларац. *Помоћне историјске науке*. Приштина: Агенција Felix.
- Атлагић 2007: Марко Атлагић. *Помоћне историјске науке у теорији и пракси*. Београд: Центар за митолошке студије Републике Србије.
- Bleкова-Čelebić 2006: L. Blekova-Čelebić. *Hrišćanstvo u Boki 1200 – 1500, Kotorski distrikt*, Podgorica: Pobjeda - Narodni muzej Crne Gore - Istorijski institut Crne Gore.
- Bresslau 1889: H. Bresslau. *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*. 2. Leipzig.
- Brunner 1880: H. Brunner. *Zur Rechtsgeschichte der römischen und germanischen Urkunde*. Berlin.
- Бубало 2004: Ђорђе Бубало. *Српски номици*, Београд: Византолошки институт.
- Grbavac 2008: Branka Grbavac. *Notari kao posrednici između Italije i Dalmacije- studije, službe, seobe između dvije ovale Jadrana*. *Acta Hristiae*. br. 16, Koper.
- Grbavac 2010: Branka Grbavac. *Notarijat na istočnojadranskoj obali od druge polovine 12 do 14 stoljeća*. Doktorska disertacija Sveučilišta u Zagrebu: Foliofski fakultet.
- Grbavac 2011: Branka Grbavac. *Svjedočanstvo o stvarnosti ili fikcija – zadarski notari između stvarnosti i fikcije*. *Acta Hristiae*. br. 19, Koper.
- Grbavac 2011: Branka Grbavac. *Srednjovjekovni notarski formulari i njihovi sastavljači*. *Javni bilježnik*, br. 34.

66 Номици се спомињу први пут у српској средњовековној држави 1299. године у повељи краља Милутина манастиру Св. Ђорђа. Види: Ђорђе Бубало, *Српски номици*, Византолошки институт, Београд, 2004: 84. последња сачувана номичка исправа написана је у области Косова 1453. године, само две године пре доласка Турака у те крајеве и шест година пре губитка њене независности.

- Grbavac 2012: Branka Grbavac. Iz prošlosti javnog notarijata – od notarskog bastradela do izdane isprave, *javni bilježnik*. br. 36.
- Gelcich 1889: G. Gelcich. *Memorie storiche sulle Boche di Cattaro*. Zadar.
- Gulin 1983: Ante Gulin. Javna djelatnost notarske kancelarije i kaptola u Senju tijekom srednjeg vijeka, *Senjski zbornik*. br. 13.
- Gulin 2008: Ante Gulin. *Hrvatski srednjovjekovni kaptoli – loca credibilia Dalmacije, Hrvatskog primorja, kvanerskih otaka i Istre*. Zagreb: Hrvatska Akademija znanosti i umjetnosti.
- Gulin 1987: Ante Gulin. Srednjovjekovni pečati istarskih biskupa, *Vjesnik Historijskih arhiva u Rijeci i Pazinu*, sv. XXXIX, Pazin – Rijeka.
- Krištić 2016: D. Krištić. *Razvoj notarijata u kontekstu društveno gospodarskog života istočnojadranskih komuna*. Zagreb.
- Kožar, Balta 2003: Azem Kožar, Ivan Balta. *Pomoćne istorijske nauke*. Tuzla: Arhiv Tuzlanskog kantona.
- Kostrenčić 1930. M. Kostrenčić. *Fides publica (javna vjera) u pravnoj istoriji Srba i Hrvata do 15 veka*. SKA LXXVII, Beograd.
- Ljubić 1888: Šime Ljubić. *Listine odnošajih između južnoga slavenstva i mletačke republike*, sv. 1. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
- Martinović 1990: Jovo Martinović. Ranohrišćanske krstionice ispod crkve Svete marije od Rijeke u Kotoru. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*. Br. 29. Split.
- Margetić 1971: Lujo Margetić. Funkcija i porijeklo službe egzaminatora u srednjovjekovnim komunama Hrvatskog primorja i Dalmacije. *Starine JAZU*. br. 55. Zagreb.
- Mayer 1951: Antun Mayer, ur: *Kotorski spomenici – Monumenta Catarensis*, sv. 1. Zagreb : Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
- Mayer 2004: Antun Mayer. *Legitimacy and Law in the Roman World, Tabulae in Roman Belief and Practice*: Cambridge University Press.
- Милутиновић 2000: Branislav Milutinović. *Помоћне историјске науке*. Ниш: Pelikan print.
- Novak 1952: Viktor Novak. *Supetarski kartular*. Zagreb.
- Pertile 1893: A. Pertile. *Storia del diritto italiano*, IV. Torino: Unione tipografico editrice.
- Preradović 2014: D. Preradović. Kroz vizantijski Kotor, u: *Knjiga o Kotoru*. Beograd: Magelan Press.
- Porfirogenet 1840: Konstantin Porfirogenet. De Thematibus, u: *De administrando imperio*, ur. Imanuel Bekkerus Bonn: Impresis ed, Weberi.
- Rački 1877: Franjo Rački. *Documenta – excerpta et scriptoribus*. Zagreb.
- Raukar 2007: Tomislav Raukar. Cives habitatores u srednjovjekovnim dalmatinskim gradovima. *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*. Split.
- Smičiklas 1904, 1905, 1912: Tadija Smičiklas. *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, vol. II, II, X. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
- Stipišić 1985: Jakov Stipišić. *Pomoćne istorijske nauke u teoriji i praksi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stipišić, Šamšalović 1967: Jakov Stipišić, M. Šamšalović. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije – Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, 15. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti.
- Stipišić 1954: Jakov Stipišić. Razvoj splitske notarske kancelarije. *Zbornik historijskog institute JAZU*, Br.1. Zagreb.
- Smičoklas 1904: Tadija Smičiklas. *Croatiae, Codex diplomazicus Regni Dalmatiae et Slavoniae*, II. Zagreb.
- Синдик 1950: Илија Синдик, Којунално уређење Котора од друге половине XII до почетка XV столећа, Београд: Научна књига.
- Šufflay 2000: Milan Šufflay. Dalmatinsko hrvatska srednjovjekovna listina: povijest hrvatskog notarijata od 11 do 15 stoljeća. Zagreb: Darko Sagrak.
- Šufflay 1904: Milan Šufflay. *Die Dalmatinische Privaturkunde*, Wien.
- Farlati, Coleti 1889: D. Farlati, J. Coleti. *Illyricum sacrum*. Sv.6. Venetiis.
- Čremošnik 1951: Gregor Čremošnik. *Spisi dubrovačke kancelarije*. knj. 1. Zagreb.

Marko P. ATLAGIĆ
Aleksandar L. MARTINOVIĆ

APPEARANCE AND DEVELOPMENT OF THE NOTARY OFFICE
ALONG THE EAST COAST OF THE ADRIATIC SEA AND ITS INLAND
FROM THE 10TH TO THE 15TH CENTURY

SUMMARY

We can trace the development of notary on the eastern coast of the Adriatic and its hinterland since the 11th century. Since then, notaries had the right to issue documents in cities. In Istria, the note *u* appears for the first time in historical sources in 932 in Koper, and from 991 in Poreč. The documents issued by the notary had public faith (*fides publicam*) and were valid as evidence in court cases. At the end of the 12th century, the notary appeared in all Dalmatian cities as a very important institution. The notarial deed or instrument suppressed the map from public use.

Notaries issued instruments, but at the request of the so-called *rogatia* (the act is called *rogation*, and the notary is *rogatus*, i.e. the petitioned notary). *Rogatusje* drew up a concept (*sheda*) at the request of the party, which he wrote in his notary book (*liber imbeviaturarum* or *abbreviaturarum*). After the *rogation*, and in at least three days, the notary had to issue the *ispra*, based on the entry he previously entered in his notary book (*liber imbreviaturarum* or *ambreviaturarum*). The issued document was certified by the notary with his *signum notarii* (monogram), which was written by hand below the text.

The final document, certified, acquires public faith and becomes *fidem publicam*. In the Dalmatian cities, documents from the 13th century, in addition to the notary, had to be examined by the examiner (city clerk), who in southern Dalmatia are *auditores*. In Slavonia, since the 13th century, there were special institutions (*loca credibilia*) where documents were issued. These were usually chapters and monasteries. At the beginning of *loca credibilia*, seals were also issued on documents, and they were usually drawn up by the chamberlain *lector*. Later, the chamberlain *lector* had his own scribes or notaries to draw up documents. *Loca credibilia* also produced authentic copies of issued *transumpta authentica* documents, which were valid if the original was lost. In Slavonia there were known *loca credibilia* - in Zagreb, Požega, Čazma, Topusko, and in Dalmatia the chapters had their own *loca credibilia*: Kinina, Zadar, Skradin, Trogir and Vrana. Very early on, Dubrovnik had an office with lawyers and notaries trained in Italy. The people of Dubrovnik established their offices, next to Dubrovnik, from Albania to Hungary, where they went on trade trips. The people of Dubrovnik appointed heads of the office, who were called students, *logothets*, scribes or grammarians. Dubrovnik had a state office very early on with lawyers and notaries. Dubrovnik documents had, unlike other documents, a sanction and an oath - an *anathema*. The document was almost never signed or named by witnesses.

The notary certainly played an extraordinary role in the area of the eastern coast of the Adriatic and the hinterland in the Middle Ages. He left a positive legal mark in the general and legal medieval history of this area.

Key words: notary, Adriatic hinterland, Adriatic coast, Serbia (Raška), Dalmatia, Istria, Dubrovnik, Bosnia, Slavonia.